

Питання соціальної справедливості у контексті соціальної політики

В. СТУДІНСЬКИЙ,
доктор історичних наук

Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана

Кожне суспільство передбачає складну систему багатofакторних і різноманітних соціальних відносин. Оскільки кожен суб'єкт буде власну цілеспрямовану економічну поведінку на основі зіставлення свого внеску у суспільне багатство (матеріальне або духовне) з винагородою, яку отримує від суспільства, він знаходиться перед розв'язанням складного завдання. Такого роду оцінка відповідності внеску і винагороди виявляється дуже непростою, а інколи стає і неможливою. Тому, як правило, суб'єкт вдається до непрямого, опосередкованого співвідношення, порівнюючи свій вклад і винагороду з внесками та винагородами інших суб'єктів, тобто здійснює своєрідне соціальне та економічне порівняння власного економічного становища зі становищем інших суб'єктів. Таке порівняння — постійно діючий соціальний механізм цілеспрямовання. З його допомогою формується оцінка суб'єктом, зокрема індивідом, соціальної ситуації або визначається ступінь задоволеності та рівень соціальних намагань, тобто сфера можливих для нього соціальних цілей і засобів.

Саме в системі такого аналізу виникає поняття справедливості як одного з найвищих принципів взаємовідносин між суб'єктами (індивідами). Сама ж справедливість є дуже складним і багатозначним поняттям. Так, наприклад, ідея справедливості, сформульована англійським філософом Г. Спенсером, передбачає два елемента — позитивний і негативний. Позитивний елемент полягає у визнанні за кожним суб'єктом (індивідом) права на безперешкодну діяльність і користування тими благами, які вона приносить. Проте, оскільки суб'єкти (індивіди) мають різні здібності та можливості, то в результаті їх дій неминуча нерівність. Негативний елемент справедливості, згідно з ідеєю Г. Спенсера, полягає в тому, що існують межі, зумовлені наявністю інших суб'єктів (індивідів), які мають однакові права, повага до яких є необхідною умовою суспільного життя. Неврівноваженість двох елементів призводить до суперечливості оцінки та розуміння справедливості у сферах моралі, соціуму та економічної реальності.

У діалогах Платона справедливістю визнається «правило про те, щоб індивіди не брали того, що належить іншим, і, у свою чергу, не були позбавлені того, що належить безпосередньо їм». На його думку, важливим є те, щоб «кожна людина мала і робила те, що їй належить».

Гіпотетично в комуністичній системі поняття власне справедливості зовсім зникає, оскільки вже саме суспільство є справедливим, бо виконується принцип «від кожного за здібностями, кожному за потребами». Проте і тут виникає чимало питань, які насамперед пов'язані з визначенням здібностей і потреб суб'єктів. У цьому зв'язку більш справедливим був би принцип, який марксистами визначався для періоду соціалізму: «від кожного за здібностями, кожному за працею». Але це передбачає елемент певної соціальної нерівності, оскільки мірою справедливості є праця суб'єкта, тобто його внесок у сукупний суспільний продукт. Та й зрештою комуністичне суспільство, як твердять ортодокси марксизму, не є ідеальним суспільством. З цього приводу С. Платонов зазначає: «Комунізм ... є не статичний «ідеальний» стан суспільства, а історична епоха, змістом якої є подолання відчуження. ... Комунізм — це ціла епоха, а не один спосіб виробництва»¹. У цьому аспекті набуває значення і система перерозподілу сукупного продукту між членами суспільства.

Економічна думка певною мірою пояснила принципи розподілу та перерозподілу матеріальних благ у суспільстві:

- за працею;
- за факторами виробництва;
- за природним правом людини на життя.

Проте системи розподілу, засновані на зазначених принципах, виявилися недосконалими, оскільки нереалізованою залишилась головна економічна мета навіть соціально орієнтованої держави. Досі не забезпечено справедливого розподілу суспільних доходів, який більш-менш чітко відображав би зв'язок трудових витрат і рівень споживання певних груп населення. Якщо справедливість, а відповідно і ефективність, у розподілі в суспільстві не забезпечується і відсутня довіра до системи розподі-

¹ Платонов С. После коммунизма / С. Платонов. — М. : Молодая гвардия, 1989.

лу, то в такому разі не досягається головна умова розвитку суспільства — стійкість економічної системи.

Та й власне поняття соціальної справедливості трактується у досить широкому діапазоні. Так, теорія справедливості С. Адамса, що знайшла своє відображення у працях М. Вебера, А. Файоля, ґрунтується на постулатах Ф. Аквінського про залежність винагороди від трудового внеску у створення спільного продукту. Суб'єкт (індивід) схильний постійно порівнювати отриману винагороду з величиною витрачених зусиль і зіставляти її з винагородою тих, хто виконує подібну роботу. Якщо порівняння призводить до висновку про несправедливість, то виникає певний психічний дискомфорт, напруження і незадоволення, що знижує мотивацію. С. Адамс зазначав з цього приводу, що винагорода не обов'язково повинна бути високою, вона може бути і скромною за своїми розмірами, але обов'язково має сприйматися як справедлива.

Відомі чотири методологічних трактування, які пояснюють соціальну справедливість:

- егалітаризм — необхідність отримання всіма членами суспільства однакових благ;
- роулзівський підхід — важливість максимізації корисності найбільш забезпечених осіб;
- утилітаризм — максимізація загальної корисності всіх членів суспільства;
- лібералізм — справедливість, що встановлюється ринком.

Якщо вважати, що соціальна справедливість отожднюється із загальною рівністю різних прошарків населення, соціальних груп або класів, то такий підхід далекий від сучасного бачення проблеми. Для нинішнього суспільства, на думку українського вченого В. Пилипенка, ця проблема полягає у такому:

- можливостях саморозвитку;
- рівнях винагороди за різноякісну працю².

Спроба реалізації егалітарного принципу вже була здійснена в радянській системі господарювання, коли населення прагнули урівняти, при цьому була досягнута певна рівність за невисокого рівня споживання. Аналогічний принцип був запроваджений і у Швеції, що дало змогу досягти певних успіхів у вирішенні соціальних проблем і щодо задоволеності населення суспільними благами, проте виникла проблема соціального утримання, яка була характерною для радянського суспільства. Загалом, егалітарний принцип вирішення проблеми соціальної справедливості є недосяжним, хоча і дуже привабливим. У цьому сенсі Дж. К. Гелбрейт зазначив, що

справедливе суспільство не прагне до рівності в розподілі доходів, бо це не відповідає ні людській сутності, ні характеру системи економічної мотивації. Для прийняття цього принципу в суспільстві повинна бути висока самоорганізація, оскільки рушійною силою сучасної економіки є бажання не просто заробляти гроші, а перевершити в цьому інших³.

Профакторний принцип справедливості також призводить до нерівності. Держава (уряд), якщо вона дбає про добробут суспільства, має у певних межах здійснювати перерозподіл із метою оптимізації корисності. Справедливість для суспільства в цілому не забезпечується ринком автоматично. Поняття «корисність» і «справедливий розподіл» («перерозподіл») — непорівнювані категорії. Розподіл (перерозподіл) пов'язаний не з корисністю, а з розробкою системи ціннісних орієнтирів у суспільстві, яку частина населення може й не сприйняти.

Власне саме поняття соціальної справедливості відображає суперечливу єдність об'єктивного і суб'єктивного. З одного боку, ставлення до дійсності з позицій «справедливо — несправедливо» завжди виступає як оціночна, тобто суб'єктивна характеристика. З іншого боку, зміст такої суб'єктивної оцінки здебільшого визначається об'єктивними факторами, насамперед системою виробничих (економічних) відносин. Збігаючись у головних рисах, ці оцінки можуть істотно різнитись. Ця проблема, вочевидь, полягає у суб'єктивності сприйняття оточуючого світу, адже сам суб'єкт прагне знайти об'єктивність через систему певних оціночних підходів. Філософ М. О. Бердяєв з цього приводу зазначив: «Об'єктивної реальності не існує, це лише ілюзія свідомості, існує лише об'єктивізація реальності. ... Об'єктивований світ не є дійсним реальним світом, це лише стан дійсного світу, який може бути змінений. Об'єкт є породженням суб'єкта. Лише суб'єкт екзистенціальний, лише в суб'єкті пізнається реальність. Використовуючи термінологію Канта, можна сказати, що буття є трансцендентальна ілюзія. ... Об'єктивність є поневолення духу, є породження розірваності, розшматованості та ворожнечі суб'єктів, індивідів, духів-істот. Тому пізнання залежить від ступеня духовності спільності»⁴.

З точки зору суб'єкта (індивіда) соціальна справедливість означає, що суспільство здатне адекватно оцінити і визнати результати його діяльності. Справедливим у цьому разі є, по-перше, те суспільство, яке оцінює діяльність усіх членів суспільства на основі змістовного, а не формального критерію. По-друге, соціальна справедливість виражається у

²Пилипенко В. Е. Социальная регуляция трудового поведения (социологический аспект) / В. Е. Пилипенко. — К. : Наук. думка, 1993.

³Гелбрейт Дж. К. Справедливое общество. Гуманистический взгляд. Новая индустриальная волна на Западе / Дж. К. Гелбрейт. — М. : Academia, 1999.

⁴Бердяев Н. А. Самопознание / Н. А. Бердяев. — М. : Книга, 1991.

здатності суспільства реально забезпечити всім його членам рівні можливості для реалізації їх індивідуальних інтересів і цілей, а також однаковий доступ до суспільних благ. З точки зору суспільства як цілісності це означає здатність системи максимально і всебічно використати потенціал суспільної (економічної, соціальної, творчої, професійної та політичної) активності суб'єкта, тобто надати йому суспільно значиму форму⁵.

Беззаперечним залишається те, що власне соціальна справедливість є оціночним поняттям і знаходиться в системі соціальних порівнянь, що у повсякденному житті має випадковий, неадекватний, довільний зміст. Причиною цьому є нестача інформації у суб'єкта (індивіда), а також неусвідомлене чи усвідомлене інформаційне спотворення (наприклад, про доходи); соціальні стереотипи сприйняття (зокрема, суспільні забобони, наприклад про «легкість» певних видів діяльності); обмеженість соціальної уяви, соціальної інтуїції, яка заважає зрозуміти всю складність або необхідність праці окремих професійних груп.

Соціальне порівняння є досить гнучким, чутливим і динамічним механізмом, у якому закладена можливість адекватного відображення соціальної реальності. Соціальне порівняння втілюється не лише в оцінках, а й забезпечує прийняття рішень суб'єктом (індивідом), служить орієнтиром для його соціальної, зокрема економічної, поведінки. Відповідно, воно має постійний зворотній зв'язок із соціальною дійсністю і тому не може надовго входити з нею у принципову суперечність. Проте така адекватність відображення лише часткова, оскільки воно діє не як індивідуально психологічний, а як соціальний, насамперед груповий, механізм. У цій якості — порівняння соціальних характеристик різних професійних, демографічних, вікових та інших груп — соціальне порівняння дає суб'єкту (індивіду) інформацію, необхідну для цілеспрямованої поведінки.

В інших наукових концепціях і підходах акцентується увага, насамперед, на індивідуальному, психологічному аспекті проблеми. Тут у центрі уваги — індивід, який прагне оцінити себе (свої здібності, думки та досягнення) порівняно з іншими.

При цьому розуміється, що, по-перше, мотив цього прагнення пов'язаний швидше з потребою у високій самооцінці, самоствердженні, ніж із необхідністю отримати один із орієнтирів дії, тому адекватність такої оцінки не має фундаментального значення для зовнішньої діяльності, відповідно, може значно диференціюватись. Аналіз процесу соціального порівняння з позицій традиційного обмінного підходу передбачає, що саме порівняння розглядається лише на індивідуальному рівні (один суб'єкт

порівнює себе з іншим) та інтерпретується як порівняння не загального результату обміну, а окремих факторів (наприклад, «у мене така освіта і така зарплата, а у нього така ж освіта, але зарплата вища»). На думку вчених-психологів, за таких порівнянь дуже сильно діє суто психологічний механізм, тому за небажаних результатів порівняння суб'єкти (індивіди) вдаються до захисних засобів зняття напруги — спотворюють свої власні соціальні досягнення або досягнення того, з ким порівнюють, і вибирають інший об'єкт для порівняння, що зменшує вагомість і цінність цього порівняння.

По-друге, стверджується, що, прагнучи до суб'єктивно точного порівняння, індивід віддає перевагу порівнянню самого себе із подібними. Таким чином, зазвичай, це внутрішньогруповий, локальний, обмежений у соціальному просторі процес. Звичайно, він може мати місце, але він недостатній за масштабом, охопленням соціальної реальності та за ступенем адекватності для орієнтації у соціальному просторі. Така оцінка справедливості є притаманною для учнів середніх класів загальноосвітніх шкіл, особливо, коли з'ясовуються мотиви і передумови певних міжособистісних конфліктів, а також дорослим індивідам на побутовому рівні.

Найскладніша процедура соціального порівняння — порівняння системного зв'язку «внесок — винагорода». Тут повною мірою проявляються як раціональні й адекватні, так і раціональні й неадекватні сторони соціального порівняння. Тому й виникають суперечності:

- з одного боку, виникає тенденція вважати природним процес руху до соціальної однорідності, а не до жорсткої соціальної диференціації. Цьому сприяють об'єктивні процеси підвищення ролі освіти в розподілі доходів. З іншого боку, принцип однорідності може не поширюватись на певні групи, наприклад, демографічні, коли вважається, що у чоловіків більш висока середня заробітна плата або серед них більше керівних кадрів, ніж серед жінок. В основі лежить припущення, що здібності і сумлінне ставлення до роботи розподілені нерівномірно серед професійних і демографічних груп;

- емоційний елемент порівняння поєднує як почуття соціальної справедливості, так і соціальні прагнення. Проте в деяких гострих проблемних соціальних ситуаціях емоційні елементи поляризуються, тобто у суб'єкта (індивіда) починає переважати одна орієнтація, що спотворює картину соціальної реальності;

- соціальні порівняння здійснюються у двох вимірах: не лише на основі оцінки існуючого, але й уявлення про ідеальне, що має певні особливості, які на рівні буденної свідомості роблять його принципово

⁵Новиков В. Возможно ли справедливое распределение доходов? / В. Новиков // Экономист. — 2003. — № 4. — С. 61–67.

менш надійним. Так, насамперед, уявлення про те, як повинно бути, найчастіше має оціночний характер і пов'язане із задоволеністю, психологічною компенсацією та іншим, але в жодному разі не з поведінкою. Тому коригування цього уявлення власне соціальною реальністю здійснюється не завжди, і суб'єктивні моменти тут є дуже сильними. По-друге, на уявленнях про бажане позначаються соціально-економічні інтереси груп (наприклад, професійних, політичних, світоглядних, за інтересами, за прагненнями, вікових тощо), які не завжди збігаються, а інколи (коли між ними відбувається розподіл обмежених ресурсів) можуть знаходитись у суперечності між собою. Завжди існують деякі невідповідності між оцінками за першим і другим вимірами, але проблема неадекватності виникає там, де ця невідповідність наростає і сприймається як неприродна;

➤ щоб уявлення про ідеальну соціальну структуру орієнтували людину в реальності, їх основою має бути певна максима, однозначний соціальний принцип. Між тим у процесі стихійного соціального порівняння практично не виникає чітких, однозначних формулювань. Однією з причин цього є неможливість на рівні буденної свідомості простежити механізм соціальної нерівності, наприклад, зв'язок рівності можливостей із рівністю соціального становища. У цьому сенсі стихійне соціальне порівняння — нестратегічне, воно не може адекватно оцінити тенденції, прогнозувати зміни, орієнтувати суб'єкта (індивіда) на майбутнє. Формування несуперечливого та перспективного уявлення про соціальну структуру відбувається у суспільній свідомості (ідеології, науці, культурі, політиці). Та варто зазначити, що структура і вплив такого уявлення на буденну свідомість є дуже неоднозначними.

Дію механізму соціального порівняння можна простежити у сфері виміру задоволеності працею. Для цього важливо виокремити два елементи:

- загальну задоволеність працею (загальну, інтегровану, агреговану оцінку індивідом своєї праці);
- особистісну задоволеність (оцінку суб'єктом окремих факторів, аспектів своєї роботи, її умов і винагороди).

Перше, що виявляється при здійсненні такого аналізу, — неможливість вивести загальну задоволеність із особистісної, не вдається знайти процедуру, яка б дозволяла вирахувати інтегральну оцінку із сукупностей особистісних. Слід урахувати, що мова йде не про виявлення сильних інформативних факторів, а про визначення загальної задоволеності працею на основі оцінок усіх зафіксованих факторів, які й складають особистісну задоволеність. Наявність слабого зв'язку певних факторів із загальною задоволеністю від праці, що у першому випадку нічому не заважає (такі фактори просто не ураховую-

ться), в іншому випадку, коли мають враховуватись усі зафіксовані фактори, принципово ускладнюють розв'язання завдання. Це означає, що загальна задоволеність не є агрегацією особистісної.

Відповідно аналіз сприйняття справедливості, яке впливає на вибір суб'єктом (індивідом) певної економічної поведінки, на формування мотивів діяльності, а також ставлення до умов і результатів такої діяльності, має враховувати, насамперед, відчуття соціальної комфортності суб'єктів (індивідів). Для оцінки уявлень про рівень соціальної справедливості важливо визначити певні показники, зокрема:

- ступінь задоволеності суб'єкта (індивіда) дотриманням норм соціальної справедливості на побутовому рівні;
- оцінка суб'єктом (індивідом) своєї участі у процесі боротьби проти соціальної нерівності в суспільстві та ефективності цієї боротьби;
- ставлення до явищ, які перешкоджають досягненню соціальної справедливості як на рівні суспільства, так і на побутовому рівні (зокрема, в системі відносин на виробництві);
- ступінь задоволеності суб'єкта (індивіда) змістом праці, можливостями впливу на прийняття рішень у системі суспільних чи суто виробничих відносин, дотриманням трудової дисципліни, умовами підвищення кваліфікації та професійного рівня;
- ступінь визначеності параметрів соціальної справедливості в системі розподілу матеріальних і моральних благ, розподілу суспільних благ;
- ступінь визначеності критеріїв суб'єктивної оцінки відповідності заробітної плати кількості та якості затраченої праці.

При цьому виникає питання про виявлення причин порушення соціальної справедливості, усунення яких виступає фактором позитивного сприйняття процесів, що відбуваються.

Сприйняття соціальної справедливості як у суспільстві загалом, так і в колективі, з яким пов'язана діяльність суб'єкта (індивіда), багато в чому пов'язане із соціально-психологічним кліматом. Дотримання вимог соціальної справедливості у більшості випадків залежить саме від правильної оцінки діяльності суб'єкта (індивіда). Сприйняття справедливості як такої в системі розподільчих відносин істотним чином впливає на економічну (трудова) активність суб'єктів. Недооцінка суб'єктів (індивідів) у системі виробничих відносин призводить до того, що вони не бачать сенсу викладатися на роботі або взагалі займати активну життєву позицію.

Таким чином, соціальна справедливість є складною системою, яка на соціальному та побутовому рівнях створює рівні умови для використання суб'єктами (індивідами) своїх потенційних можливостей і гарантує відповідну оцінку суспіль-